

JEZYKOZNAWSTWO

Zofia Abramowicz
Białystok

Stereotyp Żyda utrwalony w polskiej i rosyjskiej frazeologii

Frazeologia jest zwierciadłem zachowań narodu, jego reakcji na otaczającą rzeczywistość i oceny różnych zjawisk i stanów. We frazeologii odbija się stosunek jednego narodu do drugiego, ocena zachowań ludzi różniących się wyznaniowo i kulturowo. Z tego powodu w tym miejscu warto zwrócić uwagę na postrzeganie Żyda przez pryzmat frazeologii polskiej i rosyjskiej.

Obecność kultury żydowskiej w krajach słowiańskich wiąże się z dwoma faktami: przyjęciem chrześcijaństwa oraz napływem ludności żydowskiej do Polski i krajów sąsiednich. Pierwszy z wymienionych czynników motywował pojawienie się frazeologii biblijnej, która w wielu wypadkach pokrywa się w różnych językach słowiańskich, ponieważ była zaczerpnięta z tego samego źródła. Drugi czynnik powodował pojawianie się w językach słowiańskich nie tylko różnego typu jidyzmów, lecz także był sprawcą powstawania porównań, przysłów i różnego rodzaju idiomów często opartych na stereotypach oraz wnikliwej obserwacji życia społecznego. Przy rozwinięciu tak sformułowanego tematu nie można pominąć żadnego typu związków frazeologicznych, aczkolwiek obraz Żyda w kontekście frazeologii polskiej i rosyjskiej najpełniej rysuje się we frazeologii drugiego typu.

1. Frazeologia biblijna

Przy zestawieniu biblijnej frazeologii polskiej i rosyjskiej należy podkreślić jej bogactwo w obu językach. Wyróżniającą się grupę tworzą idiomy i przysłowia oparte na antroponimii biblijnej. Najczęściej wykorzystywano

imiona *Adama i Ewy, Abrahama, Chama, Kaina, Dawida, Salomona* i innych znanych postaci biblijnych.

Motyw biblijny związany z *Adamem i Ewą*¹ przewija się w literaturze i sztuce obu narodów, co ilustruje materiał językowy występujący w różnego rodzaju leksykonach oraz tekstach literackich. Nie brak też związków wyrazowych i przysłów w językach potocznych i gwarach obu narodów. Związki frazeologiczne i przysłowia nawiązują zazwyczaj do dwóch najważniejszych zdarzeń z życia dwojga pierwszych ludzi: momentu stworzenia (początek) i momentu nieposłuszeństwa wobec Boga (grzech pierworodny), por.: *jabłko Adamowe* // *адамово яблоко* ‘wystająca część chrząstki krtani u mężczyzny’; *plemię adamowe* // *адамовы детки* ‘ludzie, grzesznicy’; *od Adama i Ewy* // *от (с) Адама* ‘od dawna, od zamierzchłych czasów’; *w stroju Adama* // *в костюме Адама* ‘nago’; pol.: *strój adamowy* ‘nagość’; *żebro adamowe* ‘kobieta’; *stary Adam* ‘stary, dawny pierworodny grzech’; *zakon św. Adama lub zakon Adama i Ewy* ‘małżeństwo’; ros.: *адамов грех* ‘grzech pierworodny’, *адамова ложка* ‘ręka, palec’, *адамовы лета* ‘matuzalowe lata’. W obu językach powstało wiele przysłów opartych na imionach *Adama i Ewy*, por. polskie: *Każdy Adam znajdzie sobie Ewę*; *Gdyby diabeł w raju nie miał jabłka, skusiłby Ewę krynolinką*; *W dzień Adama i Ewy daruj bliźnim gniewy*; *Gdyby nie była Ewa kusiła, nie byłby Adam zgrzeszył* itp.; rosyjskie: *Адам заключил древом, а Ева выстонала чревом*; *Адам плотью наделил, Ева – грехом*; *Адам прельщен женою, а жена змеею*; *Адам грех сотворил – рай затворил* itp.

Frazeologia biblijna² nawiązuje też do różnych informacji oraz wydarzeń opisanych w Biblii, np. polskie: *ciemności egipskie* ‘nawiązuje do biblijnej

¹ Szerzej ten temat jest opracowany w artykule Z. Abramowicz, *Imiona Adam i Ewa i ich kulturowe implikacje i konotacje*, [w:] *Chrześcijańskie dziedzictwo duchowe narodów słowiańskich*, Białystok 2003, s. 607–612.

² Wyjątkowe bogactwo biblijnych idiomów znajdziemy nie tylko w słownikach frazeologicznych i opisowych: P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003; S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 1999; *Wielki słownik frazeologiczny polsko-rosyjski, rosyjsko-polski*, red. J. Łukaszyn, Warszawa 1998; *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, opr. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, Warszawa 2005; Л. А. Войнова, В. П. Жуков, А. И. Молотков, А. И. Федоров, *Фразеологический словарь русского языка*, Москва 1968; В. И. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. 1–4, Москва 1978; С. А. Кузнецов, *Большой толковый словарь русского языка*, Санкт-Петербург 2000; publikacjach XIX w.: М. И. Михельсон, *Ходячие и меткие слова: сборник русских и иностранных цитат, пословиц, поговорок, пословичных выражений и отдельных слов, иносказаний*, Санкт-Петербург 1896; O. Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabobony, pieśni, muzyka i tańce*, Krakowskie, cz. I–IV, Kraków 1874–1875; również materiałach zamieszczonych w internecie.

historii plag egipskich (ostatnia plaga)'; *trąby jerychońskie* 'przeraźliwy silny dźwięk' – nawiązuje do historii Jerycha; *Sodoma i Gomora* 'symbol rozwiązłości, brak zasad moralnych'; *wieża Babel* 'symbol zamieszania wynikający z pychy i źle pojętej ambicji'; rosyjskie: *авилонская блудница* 'kobieta zepsuta, bez zasad moralnych'; czy też znane w obu językach: *manna z nieba* // *манна небесная* 'nawiązuje do pokarmu zesłanego narodowi żydowskiemu przez Boga na pustyni, cudowny ratunek, nieoczekiwany dar'; *ziemia obiecana* // *обетованная земля* 'nawiązuje do ziemi obiecanej Izraelitom przez Boga'; *matuzalowe lata* // *мафусаилов век* 'o długowieczności'; *rzucić perły przed wieprze* // *метать бисер перед свиньями* 'mówić do kogoś, udowadniać coś temu, kto nie jest w stanie lub nie chce tego pojąć'. Frazeologia biblijna nie służy charakterystyce i ocenie narodu żydowskiego, lecz czerpie ze skarbnicy jego kultury. Obserwujemy to w obu językach.

2. Stereotyp Żyda – wynik obserwacji i oceny życia i kultury narodu żydowskiego przez środowisko nieżydowskie

Charakterystyka Żyda i ocena jego zachowań odbywa się poza obszarem biblijnym. Narody chrześcijańskie przez wiele wieków żyjąc obok siebie z Żydami na jednej ziemi kształtują opinię o swoich sąsiadach na podstawie własnej obserwacji i stereotypów Żyda, jakie utrwaliły się w ich świadomości.

2.1. Problem osadnictwa żydowskiego w Polsce i Rosji

Obecność tego narodu w krajach Europy Środkowej i Wschodniej wiąże się zarówno z dobrowolnym osadnictwem w poszukiwaniu lepszych warunków egzystencji, jak i falami prześladowań w krajach zachodnich, a zwłaszcza w Hiszpanii oraz Niemczech. Żydzi napływali na ziemie polskie od X wieku. Całe rzesze ludności żydowskiej wypędzały do Polski przede wszystkim prześladowania niemieckie. Natomiast historia Żydów w Rosji ściśle łączy się z utratą niepodległości przez Polskę i włączeniem wschodnich terenów Rzeczypospolitej do Cesarstwa Rosyjskiego. Żydzi mogli osiedlać się i zamieszkiwać tylko w tzw. strefie (stałego) osiedlenia (1791–1917), w języku ros. '*Черта [постоянной еврейской] оседлости*', hebr. *Tchum ha-moszaw*, jid. *tchum-hamojszew*³, a więc na ziemiach rdzennie polskich oraz bia-

³ Z. Borzymińska, R. Żebrowski, *Polski słownik judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religia. Ludzie*, t. I–II, Warszawa 2003, s. 583.

łoruskich i ukraińskich. W tym miejscu należy podjąć próbę odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób ta historia Żydów w Europie Środkowej i Wschodniej znajduje odbicie w polskiej i rosyjskiej frazeologii.

2.2. Semantyka i konotacje wyrazów *Żyd* i *Iwrej* // *жуд* i *еврей* w języku polskim i rosyjskim

Przystępując do analizy obrazu *Żyda* we frazeologii obu języków w pierwszej kolejności należy prześledzić etymologię i semantykę wyrazu *Żyd* i *Iwrej* w języku polskim oraz *жуд* i *еврей* – w języku rosyjskim, ponieważ znaczenia i konotacje tych podstawowych dla frazeologii wyrazów motywowały powstawanie porównań, przysłów i idiomów w obu językach.

Jako proprium w języku polskim *Żyd* posiada znaczenie neutralne, nie-nacechowane emocjonalnie: ‘członek grupy etnicznej wywodzącej się ze starożytniej Judei’⁴. W języku rosyjskim ekwiwalentem tego wyrazu w tym znaczeniu jest *еврей*, natomiast *жуд* w słowniku BTSRJ-a posiada kwalifikator *разг.-сниж.*, jest więc nacechowane stylistycznie. Szczegółowo wyjaśnia to definicja ‘презрительное название еврея’. Ekwiwalentem tego rosyjskiego wyrazu w polszczyźnie jest *Iwrej* ‘pogardliwe, ujemne określenie Żyda’. Emocjonalny stosunek do mniejszości żydowskiej u obu narodów przejawia się również w wytworzeniu wielu bliskoznacznych określeń etnonimu. W polszczyźnie obok neutralnych *Hebrajczyk*, *Izraelita*, *Palestyńczyk* występują pogardliwe, obraźliwe określenia typu: *chałaciarz*, *gudłaj*, *kapciuch*, *kapociasz*, *kasztan*, *męczychryst* itp.⁵ W języku rosyjskim pogardliwe określenia Żyda tworzone najczęściej na bazie imion: *абрам/абраша*, *абрамович*, *ицук*, *монька*, *шмукль* i in.⁶ Nie brak określeń tego typu również w języku polskim: *icek*, *izrael*, *juda*, *machabeusz*, *mojżesz*, *mosiek*, *srul*⁷.

Jako appellativum w języku polskim *żyd* posiada wiele znaczeń: 1. ‘wynawca judaizmu’, 2. ‘człowiek, którego religią jest pieniądz’; szachraj, handlarz, kramarz, tandeciarz; człowiek wyrachowany, lichwiarz, kutwa, skąpiec, chciwiec, zdzierca, wyzyskiwacz, 3. ‘człowiek jeszcze nie ochrzczony’, 4. ‘plama atramentowa, kleks’ (SW). Słowniki rosyjskie takiego bogactwa znaczeń apelatywnych wyrazu *жуд* nie odnotowują. Brak tego typu znaczeń

⁴ Obszernie na ten temat pisze E. Rzetelska-Feleszko, *Nazwa Żydzi w Polsce*, [w:] *Złota księga. Ścieżkami współczesnego literaturoznawstwa i językoznawstwa*, red. S. Gajda, Opole 2001, 333–348.

⁵ M. Brzezina, *Polszczyzna Żydów*, Warszawa – Kraków 1986, s. 93.

⁶ Е. С. Отин, *Словарь конотативных собственных имен*, Донецк 2004.

⁷ M. Brzezina, *Polszczyzna Żydów...*, s. 90–96.

także w haśle słownikowym wyrazu *ебей*. W języku polskim bogata jest również rodzina słotwórcza wyrazu *żyd*. Z pewnością na niektóre z nich należy w tym miejscu zwrócić uwagę:

żydy ‘sklepy żydowskie, targowice, tandeta w dzielnicy żydowskiej’;

Żydek – jako proprium ‘ts. co Żyd, często z odcieniem poufałości, lekceważenia, spieszczania’; jako appellativum *żydek*: 1. ‘rodzaj nożyka, kozik, cyganek’; 2. ‘maleńka blaszana lampka bez szkła’; 3. ‘rodzaj gry w klasy, w piłkę’; 4. zool. ‘mazurek’; żart. ‘okoń’; 5. w grze w karty: pula, kociołek, pewna kwota powstała z piatek, którą zbiera ten, kto zrobi najwyższą grę’ (SW); 7. myśl. ‘lis’; 8. złodz. ‘siódemka’⁸;

żydogłowy – głowy na kształt żyda (L);

żydowczyzna – wszystko co żydowskie, co trąci żydem (L) itp.

Jeszcze bogatszy jest polski materiał gwarowy. Appellativum *żyd* ma ponad dwadzieścia znaczeń. Są wśród nich znaczenia nawiązujące do najczęściej wykonywanych przez Żydów zawodów i zajęć, np.: ‘kupiec’, ‘gospodarz handlujący wódką i kielbasą’ (krasnost.) lub zachowań, np. ‘niedowiarek’, ‘katolik nie stosujący się do przepisów kościelnych’, ‘rodzaj tańca inaczej zwanego kiwaniem’ itp.⁹ W gwarze okolic Białej Podlaskiej żydy to żółtokwitnące kwiaty jesienne. W języku rosyjskim uderza brak podobnych znaczeń u tego wyrazu nie tylko w najważniejszych słownikach opisowych ogólnego języka rosyjskiego, lecz i w słowniku Dała, który zamieszcza przecież bogaty materiał gwarowy. Analizując bilskoznaczone określenia Żyda w sferze apelatywnej M. Brzezina wyodrębnia trzy typy: 1. oparte na odrębnej kulturze materialnej, wyglądzie zewnętrznym (kasztan ‘rudowłosy’, pejsak, chałaciarz itp.); 2. uogólnione imiona na zasadzie pars pro toto (icek, judasz, mosiek, srul i in.); 3. nazwy związane z odrębnością religijną (obrzynek, rabin, stary zakon i in.)¹⁰. Taka ocena i stosunek do Żyda jest punktem wyjścia przy kształtowaniu się frazeologii i paremiologii polskiej związanej z narodem żydowskim.

2.3. Obraz Żyda w idiomach polskich

Liczną grupę tworzą w niej porównania, które w dużej mierze zasadzają się na stereotypach i postrzeganiu odrębności kulturowej. Inny w kulturze żydowskiej niż u chrześcijan zwyczaj noszenia nakrycia głowy tzw. jarmułki

⁸ Ibidem, s. 85.

⁹ Ibidem, s. 86–87.

¹⁰ Ibidem, s. 97.

znajduje odbicie w wyrażeniu: *jeść w czapce jak Żyd*. Odczytywanie modlitwy z twarzą do ściany przy jednoczesnym charakterystycznym kiwaniu się Żyda dało podstawę do porównań: *kiwać się jak Żyd*, *kiwać się jak Żyd nad talmudem*, *kiwać się jak Żyd do pieca*, *kiwać się jak Żyd na popiele*, *jamrotać jak Żyd*.

Biedota żydowska w Polsce trudniła się handlem obwoźnym przemierzając na wozie zaprzęgniętym w wychudzonego konia wiele kilometrów. Zmęczenie powodowało, że woźnica często drzemał na wozie kiwając się w charakterystyczny dla siebie sposób. Nawiązują do tych faktów wyrażenia *Żydów przewozić* lub *bić Żydów* 'drzemać kiwając się', *wodzić Żydów* 'być wiecznie śpiącym' oraz *jechać jak polski Żyd* (SW).

Ruchliwość narodu żydowskiego znajduje potwierdzenie w porównaniu: *włóczyć się jako Żyd* (SW), chociaż może ono nawiązywać do frazeologizmu *Żyd wieczny tułacz* motywowanego legendą żydowską o Ahasferze skazanym na wieczną tułaczkę.

Sposób świętowania szabatu, który rozpoczyna się w piątek po zachodzie słońca i kończy w sobotę po zachodzie słońca także znajduje odbicie w polskiej frazeologii. W kulturze żydowskiej szabat jest największym i najważniejszym świętem. Piątek jest całkowicie poświęcony przygotowaniu szabatu. Muszą być przygotowane przynajmniej trzy posiłki: kolacja piątkowa, śniadanie szabatowe i trzeci posiłek na późne popołudnie. Po powrocie z synagogi rodzina zasiada do stołu, co odzwierciedla związek wyrazowy *Żydy zasiadły* 'zaczął się szabat'. Po ostatnim posiłku po zachodzie słońca w sobotę rodzina w odświętnych strojach wychodzi na ulicę. Te spostrzeżenia zawarte są w wyrażeniu *Żydy wysiadły* 'skończył się szabat' (SW). W taki właśnie sposób jest odbierane przez ludność chrześcijańską zachowanie się ludności żydowskiej podczas świętowania szabatu.

Przez chłopą polskiego w pierwszej kolejności Żyd był postrzegany jako cwaniak, handlarz, nie zawsze uczciwy, unikający ciężkiej pracy i nienadający się do pracy na roli. Taki stosunek do Żyda znajduje odbicie w związkach frazeologicznych i powiedzeniach: *żydowską piosenkę komu śpiewać*; *żydowskim orężem iść na kogo* 'przekupywać', *lepszy mały handelek, niż duży szpadek* lub w innej wersji: *lepszy byle jaki handelek niż szpadek, lepsze kilo handlu, niż 5 minut roboty* oraz porównaniach: *jak Żyd do roli zdalny*, *pasować jak Żydowi flinta* (SW).

W pamięci społeczeństwa polskiego utrwalił się obraz Żyda przede wszystkim specjalizującego się w handlu oraz zajmującego się propinacją. Znajduje to odbicie w wyrażeniach: *każdy Żyd swój towar chwali*; *kuńczyć (czym?) jak Żydzi pieprzem*; *biega//snuje się jak Żyd po pustym sklepie*; *wleźć jak Żyd do karczmy*; *omijać Żydy* 'nie bywać w karczmie' (Karł., SW).

Negatywny obraz Żyda w Polsce przedwojennej był wykorzystywany do tworzenia związków frazeologicznych nie zawsze związanych ze sposobem życia społeczności żydowskiej. Czasami wykorzystywano wyraz *Żyd* do rymu lub jako synonim czegoś nieprzyzwoitego, brudnego, zaniedbanego. Taką funkcję *Żyd* może pełnić w wyrażeniach: *idzie jak wesz po Żydzie*; *golić Żyda* ‘oddawać stolec’¹¹.

Poczucie krzywdy, świadomość, że prosty lud polski jest przez Żydów wykorzystywany dawało podstawę, by traktować naród wybrany jako naród pasożytniczy. Dlatego Żydzi często nazywani byli parchami, co utrwaliło się też w związku wyrazowym *parszywy Żyd*.

Wiele stałych związków wyrazowych podejmuje problem religijny. Chrześcijanie nie do końca zdawali sobie sprawę z tego, że ich religia wyrasta z judaizmu. Wyznawców mojżeszowych uważali za pogan, heretyków, niewiernych, co również znajduje odbicie w wyrażeniach typu: *Żydy-heretyki*, *Żydy-pogany*¹².

Prześladowania i pogromy regularnie stosowane wobec Żydów w różnych krajach europejskich zmuszały ich do gromadzenia gotówki i innych dóbr, które łatwo można zabrać ze sobą uciekając przed prześladowcami. Dlatego Żydzi często prowadzili lombardy, zajmowali się lichwą, pożyczali pieniądze na procent. W ubogim społeczeństwie, w sytuacji bardzo trudnej zwracano się o pożyczkę do Żydów, ponieważ oni najczęściej dysponowali większymi zasobami pieniężnymi. Żydzi wykorzystywali sytuację nie tylko pożyczając pieniądze na procent lub pod zastaw, lecz także skupując po bardzo zaniżonej cenie produkty rolne, biżuterię i inne dobra, by potem odsprzedać to z korzyścią dla siebie. Niewątpliwie taka sytuacja zrodziła idiomy: *iść do Żyda* ‘pożyczać pieniądze na procent’; *pocałować Żyda w brodę* ‘pożyczyć pieniędzy’ i przysłowia: *Kiedy bieda, to do Żyda* lub *Jak bieda to do Żyda*; *Jakże bieda przycisnie i Żyd bratem bywa*, *Kochajmy się jak bracia, liczymy się jak Żydzi* // *Milują się jak bracia, a patrzą swego jak Żydzi* ‘interes interesem, a przyjaźń przyjaźnią’, tj. w kwestii finansowej rozliczajmy się skrupulatnie (SW). Sprzedając Żydom wartościowe rzeczy po zaniżonej cenie w trudnych sytuacjach życiowych ludność słowiańska czuła się oszukiwana i wykorzystywana przez Żydów. Dlatego Żyd staje się symbolem człowieka chciwego, wyrachowanego, lichwiarza, zdziercy i wyzyskiwacza.

¹¹ Ibidem, s. 87

¹² Ibidem, s. 87

Sposób organizacji życia w gminie żydowskiej, niezrozumiały dla Słowian język i kultura wprowadzały pewną tajemniczość. Ludność chrześcijańska obserwowała solidarność społeczności żydowskiej, ich wzajemne wspieranie się, zaś obronę własnych interesów interpretowała jako zmowę przeciwko chrześcijańskim sąsiadom. To prawdopodobnie zaowocowało wprowadzeniem do języka polskiego powiedzenia: *żyda grześć* // *grzebać* ‘działać potajemnie, knuć konspiracyjnie’; *żyd zagrzebany* ‘nieczysta sprawa, coś tajnego skrytego’; *znaleźć w czymś żyda* ‘znaleźć coś do wytknięcia’ (SW).

Prześladowania budziły strach i stwarzały sytuacje, w której Żydzi starali się na zewnątrz zaprezentować lojalność wobec władz kraju osiedlenia. Podporządkowywali się nakazom urzędniczym pozornie czasami przyjmując nawet chrzest, jednak nie zrywali więzów z własnym środowiskiem, o czym świadczą, np. nadawane imiona podwójne, z których jedno jest chrześcijańskie, drugie zaś – własne, żydowskie, zwykle hebrajskie biblijne lub imiona biblijne, lecz w postaci używanej przez chrześcijan, np. *Jan, Maria, Józef*. Niewątpliwie pozory w zachowaniu ludności żydowskiej były czytelne dla otaczającej ludności chrześcijańskiej, ponieważ powstały idiom i przysłowia typu: *Żyd chrzczony, wilk chowany, przyjaciel pojednany* – ‘niepewni’, *Kiedy pies śpi, Żyd przysięga, pijany się modli a białogłowa płacze, rzadko wierzyć można; Choćby Żyd był z nieba, wierzyć mu nie trzeba; Twoją prawdę Żyd w miechu niósł; Żyd tobie palec z nosa wytyka; Co Żydem zaorze, to Cyganem lekko zawłóczy* (Karł.). Strach przed pogromem, prześladowaniem motywował zapewne pojawienie się porównania *trząść się jak Żyd*.

Wśród polskich porównań znajdziemy również nawiązania do znanych zachowań żydowskich odnotowanych w Biblii (Wj 32, 19): *Tańczą, by oni Żydzi około cielca* (SW). Polacy oceniali też Żydów jako naród mądry. Świadczą o tym porównania: *mądry jak Żyd*; i nawiązujące do postaci biblijnej (1 Krl 1–11): *salomonowa mądrość, salomonowy wyrok; mądry jak portki Salomona* (funkcjonuje w języku potocznym i gwarach).

Dostatni styl życia, powodzenie w interesach utwierdzało otaczającą ludność polską w przekonaniu, że Żydzi to rzeczywiście naród wybrany, czemu dają wyraz w wyrażeniu *Pan Bóg z Żydami*.

2.4. Obraz Żyda w idiomach rosyjskich

W zestawieniu z dotyczącym Żyda polskim materiałem leksykalnym, frazeologicznym i paremiologicznym język rosyjski prezentuje się bardzo skromnie, wręcz ubogo. W leksykonach z XIX i XX wieku poza biblijnymi

związkami frazeologia prawie nie występuje. Jedynie w publikacji M. I. Michelsona (1896) odnotowane są tylko dwie jednostki frazeologiczne z wyrazem *жид*:

– *Вечный жид* z objaśnieniem: «Агасфер, сапожник в Иерусалиме, прогнал отдыхавшего у дома его Иисуса Христа, изнемогавшего под тяжестью носимого им креста. “Я отдохну, сказал ему Иисус, но ты будешь ходить, пока я не возвращусь”. С тех пор Агасфер странствует по свету, не находя себе ни покоя, ни смерти»

oraz:

– *За компанию и жид удавился (и монах женился)* z objaśnieniem: Говориться шуточно при согласии вступить в компанию. Некоторые, понимая компанию в смысле войны, кампании, объясняют эту поговорку, что жид удавился вследствие неудачной поставки во время войны (?)¹³.

Jak widzimy, pierwszy z nich oparty jest na żydowskiej legendzie o Ahasferze, a więc ma źródło literackie. Jedynie drugi przykład można umieścić w drugim typie frazeologizmów, które powstawały w wyniku kontaktów obu narodów.

3. Wnioski

Przy ekscerpcji materiału źródłowego z polskich słowników opisowych i frazeologicznych oraz opracowań dialektów polskich z XIX i XX wieku uderzający jest fakt, że najwięcej związków frazeologicznych gromadzą leksykony i publikacje z XIX wieku i pierwszej połowy XX, a więc okresu największego napływu i osadnictwa Żydów w Polsce. Najnowsze słowniki współczesne odnotowują tylko wybrane idiomy i przysłowia. Niewątpliwie ma to związek z obecnością Żydów we współczesnym społeczeństwie polskim. Po II wojnie światowej w Polsce przestała istnieć silna diaspora żydowska. Brak kontaktu z Żydami kolejnych pokoleń powodował zanikanie stereotypów i skojarzeń, a w związku z tym i wychodzenie z obiegu wielu związków frazeologicznych. Młodsze pokolenia znają sytuację społeczną

¹³ М. И. Михельсон, *Ходячие и меткие слова: сборник русских и иностранных цитат, пословиц, поговорок, пословичных выражений и отдельных слов, иносказаний*, Санкт-Петербург 1896.

Polski przedwojennej tylko z opowiadań. W pamięci utrwalają część informacji przekazanej przez pokolenie rodziców i dziadków. W czasach globalizacji, otwartości na świat i inne kultury w swoich kontaktach z narodem żydowskim mają zupełnie inne doświadczenia, co powoduje zanik negatywnych ocen. Dlatego z jednej strony obserwujemy wycofywanie się z obiegu wielu ustalonych w przeszłości związków frazeologicznych o wydźwięku negatywnym, jednak z drugiej strony, przekazywana z pokolenia na pokolenie wiedza o Żydach powoduje, że „negatywne postawy i stereotypowe przekonania dotyczące Żydów utrzymują się w Polsce i wielu innych krajach Europy Wschodniej, mimo drastycznego wręcz zmniejszenia się liczebności społeczności żydowskiej w tym regionie po II wojnie światowej i praktycznego braku kontaktów respondentów z jej przedstawicielami”¹⁴.

Przy zestawieniu frazeologii i paremiologii polskiej i rosyjskiej uderzające są dysproporcje. O ile polskie leksykony i inne publikacje z XIX i XX wieku odnotowują niezwykle bogactwo idiomów i przysłów oraz wskazują na trwałe zakorzenienie się ich w języku polskim, to tego typu wyrażenia w podobnych publikacjach rosyjskich są prawie nieobecne. Nie umieszczają takiej frazeologii i paremiologii również współcześnie wydawane leksykony. Jak się wydaje, przyczyn takiego stanu rzeczy możemy się doszukiwać w historii osadnictwa żydowskiego w Polsce i Rosji oraz stosunku do różnych grup etnicznych władz państwowych w różnych okresach. Żydzi wśród Polaków osiedlali się od X wieku i mieszkali na polskich ziemiach aż do II wojny światowej. Osadnictwo Żydów na ziemiach rdzennie rosyjskich było natomiast systematycznie ograniczane. Ograniczone kontakty Rosjan z Żydami na co dzień lub całkowity ich brak nie mogły zaowocować pojawieniem się jakichkolwiek idiomów i przysłów, ponieważ nie było takich warunków. Dodatkowo potwierdza to jedyne odnotowane w publikacji M. I. Michelsona (1896) wyrażenie związane ze służbą wojskową, ponieważ to było miejsce, gdzie Rosjanie spotykali Żydów najczęściej w związku z przymusowym poborem do wojska. Drugim powodem nieobecności związków wyrazowych i przysłów w różnego rodzaju rosyjskich źródłach leksykograficznych może być wyjątkowo silna ingerencja cenzury¹⁵.

¹⁴ R. Garpiel, *Stereotyp Żyda jako bariera komunikacyjna*, [w:] *Język trzeciego tysiąclecia*, red. M. Dąbrowska, Kraków 2005, s. 181–188; M. Kofta, *Stereotyp spiskowy jako centralny składnik antysemityzmu*, [w:] *Stereotypy i uprzedzenia. Uwarunkowania psychologiczne i kulturowe*, red. M. Kofta, A. Jasińska-Kania, Warszawa 2001, s. 275.

¹⁵ О. Потапова, *Языковые этнические стереотипы и славянская лексикография XIX в.*, [w:] *Etnolingwistyka a leksykografia*, red. W. Chlebda, Opole 2010, s. 135.

Rozwiązanie skrótów

- Karł. – J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków 1900–1911.
- L – S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Warszawa 1808–1814.
- SW – J. Karłowicz, A. A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego* (tzw. *Słownik warszawski*), t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.
- BTSRJ a – *Большой толковый словарь русского языка*, ред. С. А. Кузнецов, Санкт-Петербург 1998.
- Wj – *Księga Wyjścia*.
- 1 Krl – *1 Księga Królewska*.

STEREOTYPE OF A JEW IN POLISH AND RUSSIAN PROVERBS AND IDIOMS

SUMMARY

The aim of the paper is to discuss the stereotype of a Jew conveyed by Polish and Russian proverbs and idioms. The units motivated by the stereotypes of a Jew developed in both cultures, excerpted from lexicographic, phraseographic and paremiographic works, are analyzed with a view to determining similarities and differences between the picture of a Jew in the two languages. The cultural background, in which the units came into existence, is discussed with a special focus on differences in the perception of Jews in Poland and Russia.